

Rafał Zarębski
Uniwersytet Łódzki
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2169>
e-mail: rafal.zarebski@uni.lodz.pl

O potrzebie badań bilingwizmu w historii polszczyzny

The need for research on bilingualism in the history of Polish

Abstrakt

Bilingwizm na gruncie polskiego językoznawstwa interesuje badaczy głównie w wymiarze współczesnym. Ostatnio jednak daje się zauważyć rosnącą tendencję do opisów bilingwizmu jednostkowego i grupowego w ujęciu historycznym. W kontekście zachowań bilingwalnych rozpatruje się coraz częściej problemy dawniej podejmowane z innej perspektywy. Zmiana optyki, wiążąca się z podkreśleniem roli bilingwizmu w historii polszczyzny, stanowi skutek kilku czynników. Do najważniejszych należy odchodzenie od normatywnego stosunku do zagadnienia kontaktów językowych, wartościującego negatywnie przejawy mieszania języków oraz porzucenie przekonania o marginalnej skali zjawiska w polskiej przeszłości językowej. Celem opracowania jest przyjrzenie się dotychczasowym opisom bilingwizmu historycznego, zwrócenie uwagi na źródła badań oraz próba wskazania perspektyw badawczych, jakie otwiera ten kierunek.

Słowa kluczowe: bilingwizm, historia języka polskiego, kontakty językowe

Abstract

Polish researchers are interested mainly in contemporary bilingualism, although recently one can observe a growing tendency to describe individual and group bilingualism from a historical perspective. Moreover, problems which were earlier considered from other perspectives are now analysed in the context of bilingual behaviours. A new approach stressing the role of bilingualism in the history of Polish is due to several factors. The most important one is the fact that a normative approach to language contacts that negatively assesses blending of languages is no longer popular. Bilingualism in the Polish linguistic past is also no longer treated as a marginal phenomenon. The aim of the article is to investigate how historical bilingualism was presented, to focus on research sources and to attempt to point out possible perspectives for further research.

Key words: bilingualism, the history of Polish, language contacts

1. Wprowadzenie

Za punkt wyjścia prowadzonych tu rozważań można przyjąć słowa Françoise Gadet i Gabrielle Varro z artykułu o znamienym tytule *Le „scandale” du bilinguisme (Skandal bilingwizmu)* (2006: 9):

Dwu- lub wielojęzyczność, od dawna traktowana przez specjalistów z zakresu różnych dyscyplin jako zjawisko pejoratywne wobec rzekomo idealnej jednojęzyczności, znajduje się dziś w fazie ponownej oceny, przede wszystkim ze względu na zmiany historyczne i społeczne, które podważają tradycyjne koncepcje kontaktów językowych.

Mimo że termin *bilingwizm*¹ wydaje się stosunkowo łatwo definiowalny, różne studia językoznawcze proponują wiele rozmaitych jego ujęć. O ile zgodne są w nazywaniu istoty zjawiska, określając je – najogólniej rzecz biorąc – jako posługiwanie się różnymi językami, o tyle już w odniesieniu do wyznaczników tego fenomenu, jego najważniejszych cech oraz aspektów go determinujących znacznie się różnią. Moim zamiarem nie jest referowanie różnych definicji i rozumień terminu (Lipińska 2003: 99–133), natomiast chciałbym zasygnalizować podstawowe różnice i pewne punkty sporne w postrzeganiu dwujęzyczności, co ma znaczenie dla problematyki podjętej w niniejszym opracowaniu.

Zdaniem historyka języka, Bogdana Walczaka (2014: 182–183), przypatrując się zjawisku bilingwizmu, należy mieć na uwadze co najmniej trzy aspekty: zakres społeczny (bilingwizm społeczny vs. indywidualny), stopień zaawansowania kompetencji językowej i komunikacyjnej w obu – wielu językach (biegła znajomość co najmniej dwu języków vs. ograniczona sprawność w obrębie drugiego – kolejnego języka), stosunek *bilingwizmu* do *dyglosji* (terminy te wskutek niejednoznacznego statusu wielu odmian językowych bywają utożsamiane). Ostatecznie autor opowiada się za szerokim rozumieniem bilingwizmu jako zjawiska społecznego i indywidualnego, obejmującego swym zasięgiem zarówno całościowe, jak i częściowe opanowanie jednego z języków, z równoczesnym – na ile to możliwe – rozróżnieniem *bilingwizm* vs. *dyglosja*.

Bilingwizm jest szeroko pojmowany także we francuskiej myśli socjolingwistycznej. W definicji zaproponowanej w *Dictionnaire de didactique du français. Langue étrangère et seconde* pod redakcją Jeana Pierre’a Cuqa

¹ Terminów *bi-*, *multi-*, *plurilingwizm* używam w znaczeniach propagowanych przez François Grosjeana (2018: 7–8). Preferuje on szerokie zastosowanie terminu *bilingwizm*, jako hiperonimu wobec podrzędnych semantycznie: *multi-* (odnoszonego do państw i regionów, których mieszkańcy posługują się wieloma językami) i *plurilingwizmu* (odnoszonego do poszczególnych jednostek, które posługują się kilkoma językami). W artykule stosuję też synonimy rodzime: *dwu-* i *wielojęzyczność*, *mowa bilingwalna*.

neutralizacji jako nieostre i obarczone konotacjami ekstralingwistycznymi podlega pojęcie języka, tak istotne w odniesieniu do rozróżnienia bilingwizmu od dyglosji:

Przez dwujęzyczność rozumiemy współwystępowanie u jednej osoby lub w danym społeczeństwie dwóch odmian językowych: wolimy mówić o *odmianach*, ponieważ z jednej strony pojęcie *język* jest raczej koncepcją polityczną niż lingwistyczną [...], a z drugiej – kontakt językowy dokonuje się łącznie w planie geograficznym, społecznym, funkcjonalnym i diachronicznym [...] (DDF).

Jeszcze rozleglejsze rozumienie zjawiska zawiera koncepcja François Grosjeana, według której bilingwizm warunkowany jest przede wszystkim sferą użycia języków (szeroko pojmowanych), nie zaś stopniem równej ich znajomości. Osobą bilingwalną może być już jednostka, która posługuje się przynajmniej jedną kompetencją w zakresie języka drugiego:

W nowych definicjach dwujęzyczności uwzględnia się: zdolność do tworzenia sensownych wypowiedzi w dwóch (lub więcej) językach, opanowanie co najmniej jednej kompetencji językowej (czytania, pisania, mówienia, słuchania) w danym języku, naprzemienne używanie kilku języków itp. Przez osobę dwujęzyczną rozumiemy jednostki, które używają dwóch lub więcej języków (lub dialektów) w życiu codziennym. Odnosi się to do osób, które posiadły kompetencję w zakresie mówienia w jednym języku i kompetencję pisania w innym, osoby, które posługują się dwoma językami na różnym poziomie znajomości każdego z nich (i które nie potrafią ani czytać, ani pisać w jednym i drugim), ale oczywiście także osoby, które bardzo dobrze władają dwoma (lub więcej) językami (Grosjean 2018: 8–9)².

2. Cele

O ile w polskich badaniach z zakresu językoznawstwa stosowanego termin *bilingwizm* jest obecny od kilkudziesięciu lat, o tyle lingwistyka diachroniczna w zasadzie dopiero od niedawna zdaje się rozpatrywać część historycznych zachowań językowych w perspektywie dwu- czy wielojęzyczności. Celem opracowania jest przyjrzenie się zasygnalizowanemu zjawisku jako zagadnieniu w dużej mierze zaniedbanemu w kontekście historii języka polskiego. Chciałbym w związku z tym pokrótce przedstawić stan badań na interesujący mnie temat w dotychczasowej, tradycyjnej literaturze przedmiotu, odnieść się do najnowszych ujęć i wreszcie zaprezentować własne propozycje badawcze z uwzględnieniem dostępnej bazy materiałowej. Zdaję sobie sprawę, jak rozległe jest podejmowane przez mnie zagadnienie, zarówno w sferze merytorycznej, jak i bibliograficznej, wobec czego muszę na wstępie zamieścić komentarz, w którym dookreślę interesującą

² Por. też: Bloomfield 1935: 56; Weinreich 1953; Hamers, Blanc 1983: 21–32.

mnie sferę wraz z towarzyszącymi jej kontekstami. Rozmiary niewielkiego artykułu nie pozwalają na rozwinięcie wszystkich wątków, które wiążą się z wielojęzycznością, a co najwyżej jedynie na zasygnalizowanie niektórych z nich. Z tego też względu przywołana literatura przedmiotu stanowi zaledwie wąski wybór spośród ogromnego zbioru monografii i szczegółowych studiów dotyczących nie tylko rozmaitych aspektów interesującej nas problematyki, ale także reprezentujących różne pod względem językowym kręgi i tradycje badawcze³. Ponadto artykuł ma w znacznej mierze charakter przeglądo-wo-postulatywny, w mniejszej zaś materiałowy. Wobec tego nie rości sobie praw do udowodnienia innych tez poza dotyczącą potrzeby zwrócenia uwagi na gruncie badań polskojęzycznych na źródła bilingwalne i zmiany modelu ich interpretacji w kierunku deszyfracji mechanizmów mowy dwujęzycznej. W związku z tym celem pobocznym tekstu jest wskazanie pewnych możliwości w zakresie doboru metod i narzędzi badawczych innych niż niegdyś stosowane w analizie i opisie kontaktów językowych.

Objęcie uwagą rozmaitych historycznych zjawisk związanych z dwu- i wielojęzycznością, których często niestety tylko skąpe, drobne świadectwa przetrwały do naszych czasów, rzuca istotne światło na interesującą nas problematykę w ujęciu współczesnym. Jest też ważnym tłem dla mających dziś miejsce analogicznych procesów, które przecież nie są owocem czasów obecnych; mają bowiem dawną metrykę i uniwersalny wymiar. Badania historycznojęzyczne mogą wiele z tych zjawisk tłumaczyć. Włączenie w obręb zainteresowań diachronicznych różnorodnych przejawów mniej lub bardziej wzorcowych (tj. rozpowszechniających się i zyskujących aprobatę społeczną) zachowań językowych, dokumentujących zjawiska koegzystencji polszczyzny i innych języków w mowie jednostek wchodzących w skład wspólnot komunikatywnych, a także całych wspólnot, umożliwia zaprezentowane wyżej, obejmujące różne aspekty fenomenu, szerokie rozumienie bilingwizmu.

3. Stan badań

Pisząc o historycznych zachowaniach językowych, mam na myśli utrwalone przez naszych przodków na piśmie – a w odniesieniu do okresu po odkryciu możliwości dźwiękowego zapisu ludzkiej mowy (radio, telewizja,

³ Dziękując jednemu z Recenzentów za wskazówki bibliograficzne dotyczące bilingwizmu w średniowiecznych źródłach angielskich i polskich, chciałbym podkreślić, że ten kierunek badań, choć niezwykle istotny, stanowi zaledwie jedno z ogniw poruszanego przeze mnie zagadnienia. Z przyczyn obiektywnych, wynikających z restrykcji objętościowych tekstu, na ten temat mogłem wyłącznie krótko wspomnieć.

film) także zarejestrowane cyfrowo – przejawy współlistnienia polszczyzny i innych języków. Mieściłyby się w tym obszarze różnorodne świadectwa pisane i mówione o dużej rozpiętości stylistyczno-gatunkowej. Trzeba jednak podkreślić, iż szczególnie predystynowane byłyby tu zwłaszcza niektóre obszary (przede wszystkim literatura dokumentu osobistego: korespondencja, pamiętniki, ale także zapisy codziennych rozmów, teksty potoczne, użytkowe, nieliterackie, także dokumenty urzędowe).

Zachowanie językowe jako główny przedmiot historii języka rozumiem za Stanisławem Borawskim jako tekstowe świadectwo „dziejów używania języka polskiego wraz z wszelkimi okolicznościami społecznymi, kulturowymi, cywilizacyjnymi i politycznymi, wskazującymi na przyczyny konkretnych stanów rzeczy lub naświetlającymi przebieg procesu historycznojęzykowego” (Borawski 2000: 169). Zachowania językowe będące odzwierciedleniem zjawiska dwu- czy rzadziej wielojęzyczności na pewnych etapach historii polszczyzny w określonych warunkach społecznych mogły przybierać postać zachowań wzorcowych, czyli reprodukowanych przez członków polskiej wspólnoty komunikatywnej. Chodziłoby tu np. o socjolekt szlachecki z bilingwizmem polsko-łacińskim lub salonową odmianę polszczyzny XIX-wiecznej (Umińska-Tytoń 2011) z jej bilingwizmem polsko-francuskim.

Na marginesie warto dodać, że odwołanie się do koncepcji S. Borawskiego, opartej na analizie dziejów używania języka przez wspólnoty komunikatywne i zachowań językowych, oferuje historykowi języka interesującemu się problematyką dwu- i wielojęzyczności nie tylko możliwość poszerzenia obszaru badań, ale również nowe narzędzia. Rzecz jasna, nie jest to jedyna metodologia, przez pryzmat której należy patrzeć na analizowane zjawisko. Sama historia języka to domena na tyle polimetodologiczna, że wiele innych jej subdyscyplin i ujęć badawczych może zaoferować sporo interesujących pomysłów wartych wykorzystania w opisie poruszanych zagadnień. Jednym z ciekawych kontekstów dla tych dociekań jest antropologia lingwistyczna wykorzystywana w opisie mowy bilingwalnej XIX-wiecznych pisarzy polskich przez Bronisławę Ligarę (1987; 2010; 2011; 2014). Dziwi jednak np. brak w dotychczasowej nauce polskiej szerszych socjolingwistycznych – przy jednoczesnym znacznym rozwoju historycznojęzykowych analiz z zakresu socjolingwistyki – ujęć dwu- i wielojęzyczności. W badaniach światowych diachroniczne opisy bilingwizmu są popularne od dawna i uprawiane na szeroka skalę (Vidos 1960; Moss 1994; Trotter 2000; Adams 2003; Kappler, Thiolier-Méjean 2009; Le Briz, Veysseyre 2010; Amsler 2011; Azeroual 2016)⁴.

⁴ Tam obszerna literatura przedmiotu. Są to opracowania dotyczące przede wszystkim koegzystencji różnych języków z łaciną.

Spojrzenie na historię języka i refleksję o języku z uwzględnieniem bilingwizmu mocno akcentują m.in. badacze dawnej francuszczyzny i angielszczyzny (Huchon 1995: 16; Schendl 2011; 2012).

Bilingwizm rozpatrywany historycznie stanowi subdyscyplinę polonistycznego językoznawstwa diachronicznego *in statu nascendi*⁵. Bo choć przypadki – tak jednostkowe, jak i grupowe – występowania koegzystencji języków istniały w całej rozciągłości dziejów polszczyzny, to albo pozostawały na marginesie badań głównego nurtu z naczelnym założeniem monolitycznej wizji języka – polskiego jako środka komunikacji na historycznie zmieniającym się terytorium państwa polskiego, albo też traktowano je wyłącznie w aspekcie szeroko pojętych kontaktów językowych. Jeśli zaś np. interesowano się idiolektem jednostek dwujęzycznych, czyniono to głównie z perspektywy normatywnej, wartościując (zwykle negatywnie) obecność elementów obcych, bez szerszego kontekstu i czynników, które z reguły determinują takie zachowania językowe (Ligara 2010: 142–143).

Obszar badań nad dwu- i wielojęzycznością w historii polszczyzny jest znaczny, z czego chyba nie do końca zdawali sobie sprawę dawniejsi badacze, często zbyt mocno nastawieni na ukazanie niegdyś centralnej roli jednorodności językowej. Pojawiały się, co prawda, studia podejmujące zjawisko kontaktów językowych z odwołaniem się do narzędzi (w tym terminologii) z zakresu bilingwizmu (Backvis 1958; Rzepka, Walczak 1992), znacznie zaś częściej traktowały one te kontakty w kategoriach negatywnego wpływu na polszczyznę (Brajerski 1965; Klemensiewicz 1985: 402–409) albo wyłącznie jako źródło zapożyczeń leksykalno-strukturalnych⁶ bez głębszej refleksji nad mechanizmami uobecniającymi się w mowie bilingwalnej.

Autorzy nowszych ujęć diachronicznych coraz częściej dostrzegają potrzebę opisanie nieznanych lub reinterpretacji już niegdyś podejmowanych faktów z zakresu interesującej nas problematyki. Prócz studiów Bronisławy Ligary (1987; 2010; 2014) i Ireny Szczepankowskiej (2004) nad dwujęzycznością polsko-francuską, warto przywołać prace na temat bilingwizmu polsko-czeskiego (Borowiec 2015) i polsko-łacińskiego (Krażyńska, Mika, Słoboda 2015: 57–61; Maslej 2020)⁷ w literaturze polskiego średniowiecza⁸.

⁵ Za główną inicjatorkę i propagatorkę tych badań należy na polskim gruncie uznać Bronisławę Ligarę, która, przelamując mit monolityczności językowej dawnej Polski, podkreśla rolę nowego spojrzenia na niegdyś językowe kontakty polsko-obce (Ligara 2018).

⁶ Zob. na ten temat obszerne zestawienie prac w: Bibliografia 1981; 2003: 137–161.

⁷ Tam dodatkowa bibliografia.

⁸ Sprowokowany uwagą jednego z Recenzentów muszę – na zasadzie polemiki – w tym miejscu podkreślić, że nie można stawiać znaku równości pomiędzy polsko-łacińskim bilingwizmem średniowiecznym a nie tylko bilingwizmem polsko-obcym epok późniejszych, lecz wręcz polsko-łacińskim bilingwizmem doby średniopolskiej. Dobitnie na temat

O nieobecności wątku dotyczącego wielojęzyczności w Polsce międzywojennej w monumentalnej *Historii języka polskiego* Zenona Klemensiewicza wspomina Ewa Woźniak (Woźniak 2019: 96–99). Na fakt braku zainteresowania ze strony tradycyjnie, strukturalistycznie ujmowanej historii języka polskiego zjawiskiem dwu- i wielojęzyczności zwraca uwagę B. Ligara (Ligara 2018: 97–98)⁹. Zauważyła ona, że jedynym zjawiskiem z zakresu koegzystencji języków, które zainteresowało historyków języka, było makaronizowanie – odnoszone do tekstów polsko-łacińskich. Temat został podjęty zarówno w wielkich syntezach dziejów polszczyzny Z. Klemensiewicza (Klemensiewicz 1976: 402–409) i Stanisława Dubisza (Dubisz 2002: 222–229), jak i w kilku opracowaniach drobniejszych zagadnień, np. na temat stylu (Skwarczyńska 1937), składni (Brajerski 1965) i leksyki (Lewaszkiwicz, Rzepka 1978; Kuraszkiwicz 1992) tekstów makaronizowanych, socjolektu szlacheckiego (Rzepka, Walczak 1992). Terminów *bi-* i *multilingwizm* w odniesieniu do opisywanych zagadnień użyli tylko niektórzy z przywołanych autorów (Rzepka, Walczak 1992: 186; Dubisz 2002: 216). Co ciekawe, badaczem posługującym się terminem *bilingwizm* w stosunku do koegzystencji polszczyzny i łaciny w XVI w. był już w latach pięćdziesiątych XX w. belgijski slawista, Claude Backvis (1958). Szerzej na temat dwujęzyczności w historii polszczyzny pisze w wydanym niedawno artykule Anna Dąbrowska (Dąbrowska 2018).

4. Perspektywy i postulaty

Od kilku lat propagatorką badań nad bilingwizmem historycznym jest B. Ligara. Badaczka postuluje, by dwujęzyczność „wybitnych nosicieli języka polskiego” stała się odrębną dziedziną badawczą w ramach badań historycznojęzycznych. W obszarze zainteresowań tej subdyscypliny winny się znaleźć takie zjawiska, jak: bilingwizm polsko-łaciński i łacińsko-polski do początków XVIII w., bilingwizm polsko-francuski twórców z kręgu Wielkiej Emigracji, dwujęzyczna polsko-obca (polsko-niemiecka, polsko-francuska, polsko-litewska itd.) twórczość pisarzy późniejszych, z końca XIX w., wielo-

specyfiki średniowiecznej twórczości polsko-łacińskiej wypowiedział się Tomasz Mika (2018: 3), którego zdanie w pełni podzielam: „While making a translation, a medieval writer was in a completely different situation than a bilingual translator of later years. The difference lies in the fact that he was forced to translate from a language with rich and long literary tradition, full of hierarchical syntactical structures, capable of expressing abstract notions, and using appropriate metalanguage as an important element of linguistic design”.

⁹ Na tę samą przyczynę pewnych zaniedbań w zakresie badań nad bilingwizmem w innych niż polski kontekstach zwracają uwagę badacze zagraniczni (Gadet, Varro 2006: 21–22).

języczność takich autorów, jak Joseph Conrad Korzeniowski czy Bronisław Malinowski, dwujęzyczna twórczość autorów, którzy wyemigrowali z Polski w czasie II wojny światowej oraz w okresie powojennym (Gombrowicza, Miłosza, Jeleńskiego, Herlinga-Grudzińskiego, Tyrmanda i in.) (Ligara 2018: 101–102). Pełna charakterystyka mowy bilingwalnej wybitnych jednostek w dziejach języka polskiego powinna obejmować zdaniem badaczki trzy plany: 1) formalny (sposoby włączania wykładników transkodowych w heterogeniczne związki linearne); 2) funkcjonalny; 3) genologiczny (Ligara 2014: 140–167; 2018: 105).

Przywołana koncepcja zasługuje na pełną akceptację, już choćby z tego podstawowego względu, że jej realizacja wypełniłaby poważną lukę w polskich badaniach historycznojęzycznych. Wiadomo powszechnie, że jednostki wybitne realizujące się na płaszczyźnie szeroko uprawianej twórczości pisarskiej mogą mieć znaczny wpływ na zachowania językowe pewnej grupy przedstawicieli danej wspólnoty językowej. W tym sensie objęcie badaniami mowy dwujęzycznej ważnych twórców literatury polskiej stanowi niezaprzeczalną zaletę. Natomiast trzeba pamiętać, że autorzy ci, a zatem najbardziej wrażliwi na słowo użytkownicy języka, stanowią zaledwie niewielki ułamek całej wspólnoty komunikatywnej. Dlatego uważam, że przywołana propozycja wymaga pewnych uzupełnień, które w konsekwencji mogłyby stworzyć rozleglejszy obszar tej mającej się zaautonomizować w nieodległej przyszłości dziedziny badawczej, do której należy opis bilingwizmu w ujęciu diachronicznym.

Po pierwsze, jeśli przy całym stylistyczno-genologicznym bogactwie polszczyzny uznać odmianę potoczną za „centrum systemu stylowego języka” i „bazę derywacyjną dla pozostałych stylów językowych” (Bartmiński 2001: 116–117), a także postrzegać ją jako „mało wrażliwą na oddziaływania innowacyjne wynikające ze specyficznych potrzeb jednostkowych” (Borawski 2000: 174), to historyk języka nastawiony na opis zachowań bilingwalnych musi poszerzyć pole swoich obserwacji o teksty jednostek mniej wybitnych, przeciętnych, zwykłych. To właśnie ich świadectwa jako wyraz pewnych ogólnych mechanizmów pokazują automatyzację nawyków językowych i upowszechnianie się językowych zachowań (Borawski, Furdal 2003: 15). Dość powiedzieć, że w perspektywie współczesnej przeważają badania nad dwu- i wielojęzycznością osób przeciętnych (zob. np. Miodunka 2003), co oczywiście może wynikać z nieco innej specyfiki badań i łatwiejszej dostępności do materiału (informerów), którego nie mamy wiele dla czasów minionych.

Przykładowym opracowaniem, które wychodzi naprzeciw wysuwanemu tu postulatowi o włączenie w obręb badań mowy bilingwalnej mniej wybitnych użytkowników na polu twórczości literackiej, jest opis bilingwizmu

polско-francuskiego trzech żyjących w XVIII i XIX w. autorek, należących do warstwy magnacko-arystokratycznej, dokonany przez Irenę Szczepankowską (Szczepankowska 2004: 173–201). Zarówno polski, jak i francuski język arystokratek (Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny, Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej i Kamili Bystrzonowskiej) już od najmłodszych lat przyswajających sobie francuszczyznę, reprezentujących zatem bilingwizm współrzędny, nie był wolny od pewnych błędów i zaniedbań (zwłaszcza w obrębie polszczyzny). Podobny typ bilingwizmu można dostrzec w korespondencji króla Jana III Sobieskiego do żony, Marii Kazimierzy d'Arquien (Zarębski 2019). Już tylko pobieżny ogląd listów władcy pozwala wskazać w nich różnorodne sposoby uobecniania się kontaktów językowych (*switching codell*// przełączanie kodów// przemienność kodów, *code mixing*// (z)mieszanie kodów oraz interferencje na płaszczyźnie leksykalnej i gramatycznej)¹⁰ (Hamers, Blanc 1983: 194–205; Ligara 2014), np.:

- przełączanie kodów: *Owo widzę, że mię twoje wdzięczne tak oczarowały oczy, że bez nich i momentu wytrwać będzie niepodobna, i tak tuszę, że notre amour ne changera jamais en amitié, ni en la plus tendre qui fût jamais* (tłum. *nasza miłość nie zmieni się nigdy w przyjaźń i nigdy nie będzie bardziej czuła*) (LS 29);
- mieszanie kodów: *Niesłychaną mamy **incommodité*** (tłum. *niewygodę*) [brak rodzajnika francuskiego jako pogwałcenie reguły gramatycznej J2] *w tej drodze, co niczego na świecie nie dostanie* (LS 43);
- interferencje, np. *broderować* ‘obszywanie taśmą’, *franchiza* ‘szczerokość’ (LS 16).

Można więc badaną twórczość, mieszczącą się w obrębie korespondencji i pamiętnikarstwa, uznać za produkt w jakimś stopniu typowych zachowań językowych. Oczywiście trzeba pamiętać, że bilingwizm polско-francuski (podobnie jak polско-łaciński)¹¹ nie obejmował swym zasięgiem całej polskiej wspólnoty komunikatywnej, a tylko pewną jej część – niektóre grupy w obrębie warstwy magnacko-arystokratycznej, a potem (mniej więcej do momentu wybuchu II wojny światowej) ziemiańskiej i inteligenckiej.

Największym, jak się zdaje, problemem w badaniach historycznojęzykowych jest brak dostatecznej bazy materiałowej. Niedostatki w tym zakresie

¹⁰ Cytaty podaję w formie oryginalnej. Ze względu na rozległość zagadnienia wymieniam wyłącznie interferencje w postaci zapożyczeń leksykalnych. W tej części tekstu odwołuję się do badań zawartych w: Zarębski 2019.

¹¹ Historyczny bilingwizm polско-łaciński i polско-francuski, a także rosyjsko-francuski w związku z tym, że odnosił się on „wyłącznie do kontaktów natury kulturowej z wyłączeniem etnicznej” Barbara Szydłowska-Cegłowa określiła jako dwujęzyczność niekontaktową (lub dualizm językowy) (Szydłowska-Cegłowa 1992: 199).

prowadzą czasem do pewnych, nie zawsze prawdziwych uogólnień. Mniej mamy świadectw dokumentujących piśmiennictwo użytkowników przeciętnych, w konsekwencji mniej mamy śladów ich dwujęzyczności. Prowadzi to do wniosku, że bilingwizm znamieny był zwłaszcza dla wyższych warstw, a przecież wiemy, że to zjawisko miało znacznie większy zasięg.

Po drugie, koncepcję B. Ligary warto by uzupełnić także o postulat badania dwu- czy wielojęzyczności w takich przypadkach, gdzie język polski był językiem drugim. Analiza mowy jednostek dwujęzycznych reprezentujących dawny bilingwizm obco-polski stanowi obszar zupełnie nieznan. Trzeba od razu powiedzieć, że świadectw tego typu nie ma wiele, a jeśli są, to na pewno mocno rozproszone.

W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na dwa przypadki z zakresu dwujęzyczności francusko-polskiej dwóch postaci żyjących w XVII w.: Marii Kazimiery d'Arquien (znanej jako królowa Marysieńka) oraz François-Paulina Dalairaca¹². Urodzona we Francji królowa Marysieńka jako niespełna czteroletnie dziecko wyjechała z Ludwiką Marią do Polski, później wróciła do Francji, gdzie uczyła się w szkole klasztornej urszulanek, a następnie w 1652 lub 1653 r. ponownie przyjechała do Warszawy (Kukulski 1966: 10). Z damami dworu rozmawiała po francusku, zaś w listach do mężów (Jana Zamoyckiego, a potem Jana Sobieskiego) francuszczyznę mieszała z polszczyzną (zasadniczo listy pisane są po francusku, ale mamy w nich rozmaite wtręty polskie – od jednowyrazowych po dłuższe segmenty). Stanisław Urbańczyk stwierdził, że: „Władza polszczyzną biegle i znała różne jej subtelnosci” (Urbańczyk 1967: 169).

Ustalenie natomiast faktów z biografii językowej F. Dalairaca nie jest łatwe, gdyż o jego życiu ze względu na brak dokumentów wiemy niewiele. Urodził się we Francji, gdzie żył jako poddany Ludwika XIV, był powiernikiem króla Jana III Sobieskiego i jego żony Marysieńki, doręczycielem listów królewskich spod Wiednia i Parkanów, jeńcem w niewoli tureckiej i członkiem licznych misji dyplomatycznych (Folkierski 1925). Napisał wartościowy pod względem historyczno-obyczajowym pamiętnik, którego warstwa fabularna obejmuje okres wojny polsko-tureckiej w drugiej połowie XVII w. (zwłaszcza wydarzeń z 1683 r.).

By zilustrować złożoność problematyki funkcjonowania różnych języków w tym samym tekście, przywołajmy krótkie fragmenty ze spuścizny obu autorów: *ce nom particulier est **kaminitsa**, qu'ils expliquent en latin par celui de lapidea, au lieu que le terme generique, est **domo**, ou **gospodi***

¹² Inne warianty nazwiska: *Dalerac, Dallerac, d'Allayrac*, czy spolszczone: *Franciszek Paulin Dalerak* (Folkierski 1925: 5).

(tłum. *ta szczególna nazwa to kamienica, co na łacinę tłumaczy się lapidea, zamiast ogólnego terminu dom lub gospody*) (AD 261), *un chłop gruby, un nieszczerzy syn, avec une grande ochota* (tłum. *z wielką ochotą*) (LM 145: 161).

Zwrócenie uwagi na rolę bilingwizmu w badaniach diachronicznych pozwala objąć zainteresowaniem nierozpoznane dotąd lub słabo zbadane piśmiennictwo dokumentujące kontakty polszczyzny z innymi niż łacina i francuski językami, które były równie mocno i trwale, a niekiedy nawet bardziej, obecne w życiu naszych językowych przodków (niemiecki, rosyjski, jidysz, litewski, języki ruskie itd.). Ponadto w związku z faktem odmiennego sprofilowania pojęcia *język* w najnowszych ujęciach problematyki bilingwalnej istnieje możliwość włączenia w obręb badań różnorodnych kontaktów polszczyzny z odmianami regionalnymi, co znacznie poszerza i ubogaca tradycyjną historię języka (Walczak 2014: 186).

5. Baza materiałowa

W badaniach dwu- i wielojęzyczności historycznej podstawowym typem źródeł jest mowa utrwalona na piśmie. W dostępnych wyborach (Wydra, Rzepka 1995; Taszycki 1969) tekstów do historii języka polskiego świadectw dokumentujących dawny bilingwizm zamieszczono niewiele; są to głównie staro- i średniopolskie teksty polsko-łacińskie, sporadycznie z udziałem innych języków, np. pisany cyrylicą tekst polsko-ruski z 1630 r. (Taszycki 1969).

W najnowszym wyborze tekstów pod redakcją Marka Cybulskiego znalazł się fragment polsko-francuskiej konwersacji salonowej przytoczonej w felietonie Marcelego Motty'ego z 1865 r.:

– Jakże się pani bawiłaś na składkowych wieczorkach? – Co do mnie, siedziałam *avec les mamans* (tłum. *z mamami*); rozmawialiśmy o bliźnich, a w końcu, to było bardzo późno, ziewałam i oczy mi się kleiły; ale się pan spytaj Maryni. – *O c'était charmant* (tłum. *było cudownie*), rzecze panna Marynia – *on a dansé* (tłum. *tańczyliśmy*) aż do rana, bawiłam się wybornie, aż dziesięciu minut nie siedziałam, i pan Wiktor też był (Cybulski 2015b: 59–61).

Nowsze antologie (Borawski, Furdal 2003; Cybulski 2015a; 2015b) zawierają ponadto kilka urywków z obszaru Polski etnicznej, w których obserwować możemy zjawiska dotyczące dyglosji (polsko-kaszubskiej i polsko-śląskiej). Ogólnie rzecz biorąc, kwerenda w zasobach starszych i nowszych antologii tekstów do historii języka wykazała, że zjawisko dwujęzyczności innej niż polsko-łacińska jest bardzo słabo reprezentowane. Na zawartość tych antologii wpłynęła – jak można się domyślać – nie do końca prawdziwa, wcześniej już sygnalizowana, koncepcja polskiej wspólnoty komunikatywnej jako monolitycznej w aspekcie językowym.

Zadanie współczesnych badaczy polega więc w pierwszej kolejności na wydobyciu na światło dzienne oraz analizie innych dawnych świadectw bilingwalnych z udziałem polszczyzny (w tym także na opisie interesujących nas zjawisk w tekstach już częściowo rozpoznanych lingwistycznie, np. listach Chopina bądź Słowackiego). Należy także zwrócić uwagę na starsze i nowsze archiwalia spoza granic Polski. Tu można by przywołać badania Izabeli Stapor nad diachronicznym bilingwizmem polsko-portugalskim w Brazylii (Stapor 2016), zapoczątkowane niegdyś przez Władysława T. Miodunkę (2003).

Oprócz wspomnianych już tekstów z odległej przeszłości językowej, dokumentujących bilingwizm jednostek o przeciętnej świadomości językowej, a także tych, które język polski przyswoiły sobie jako drugi, wypada zasygnalizować inne możliwości pozyskiwania źródeł. Badania nad dwujęzycznością mogą w coraz większym zakresie korzystać ze świadectw nie tylko tradycyjnie zapisanych, ale także utrwalonych za pomocą innych kodów. Już dziś np. warto w tym celu sięgać do dokumentujących stan mowy bilingwalnej nagrań zamieszczonych w bazach internetowych, np. w *Archiwum historii mówionej* (AHM)¹³.

6. Wnioski

Podsumowując, należy zwrócić uwagę na kilka najważniejszych wniosków, jakie płyną z obserwacji ujęcia problematyki bilingwizmu w polskich badaniach diachronicznych.

Po pierwsze, poruszana tematyka – mimo że podejmowana (Dąbrowska 2018) – w literaturze historycznojęzykowej jest słabo obecna. Taki stan rzeczy stwarza złudne przekonanie o monolitycznym pod względem językowym charakterze polskiej wspólnoty komunikatywnej w przeszłości, czy raczej wspólnot komunikatywnych. Na różnych etapach dziejów używania polszczyzny w zależności od wielu złożonych warunków zewnętrznych (politycznych, społecznych, demograficznych) język polski pozostawał w kontaktach z innymi językami. Zmiana powszechnej niegdyś optyki normatywnej na rzecz ujęcia socjologiczno-antropologicznego, postulowanego przez B. Ligare, może skutkować nowymi interpretacjami dawnych zachowań językowych.

Po drugie, trzeba mieć na uwadze specyfikę źródeł poświadczających dawną dwu- i wielojęzyczność, spośród których najcenniejsze są te dokumentujące realizm społeczno-kulturowy, na co zwraca uwagę Viviane Cunha

¹³ Na przykład wspomnienia z serii *Polacy we Francji czy Warszawa wielonarodowa. Cudzoziemscy mieszkańcy stolicy 1945–1989*.

(Cunha 2009: 79). Warto też pamiętać, że samo zjawisko bilingwizmu jest wysoce heterogeniczne, w związku z czym stosowanie tych samych metod i narzędzi opisu do różnych jego typów może prowadzić do metodologicznych wypaczeń. Innego podejścia wymagają średniowieczne teksty dwujęzyczne z udziałem łaciny i języków wernakularnych, których autorzy reprezentowali kultury nierównorzędne (wysoką, upiśmiennioną vs. niższą, nieupiśmiennioną) (Mika 2018: 3), innego zaś źródła późniejsze, w których polszczyzna ma inną pozycję i rangę. Historia języka jako nauka mająca za przedmiot jedynie dostępne współcześnie fakty jest nie tyle rekonstrukcją, ile zaledwie konstruowaniem wizji przeszłości językowej. Istotne są zatem proporcje między tym, czym dysponuje współczesny badacz, a obrazem – zawsze jednak hipotetycznym – niegdysiejszych stosunków lingwistycznych. Na podstawie analizy licznych polsko-łacińskich źródeł najpierw średniowiecznych, a potem średniopolskich nie możemy formułować opinii o bilingwalnym charakterze całej dawnej społeczności polskiej. Możemy natomiast mówić o dwujęzyczności niektórych grup w obrębie tej wspólnoty. Podobnie rzecz się przedstawia w odniesieniu do koegzystencji polszczyzny z innymi językami.

Po trzecie, tak jak potrzebne są badania dotyczące historycznie zaświadczonego bilingwizmu społecznego, grupowego (w tym również w otoczeniu zagranicznym), tak też ważny jest opis mowy bilingwalnej poszczególnych indywidualów. Pojedyncze zachowania językowe mogą wpływać na kształtowanie się pewnych wzorców, przy czym – co warto szczególnie podkreślić – badacz językowej przeszłości powinien objąć zainteresowaniem nie tylko bilingwizm wybitnych jednostek, obdarzonych talentem pisarskim i znaczną świadomością językową, ale zainteresować się również świadectwami językowymi osób o bardziej przeciętnym poczuciu językowym. To właśnie wytwory ich zachowań komunikacyjnych wydają się szczególnie interesujące pod względem badawczym, ponieważ obserwacja mowy bilingwalnej tego typu może być pomocna w wykryciu mechanizmów wspólnych i odrębnych w porównaniu z rezultatami dwujęzyczności znamiennej dla jednostek wybitnych pod kątem twórczości artystycznej. Tu przed historykiem języka – eksploratorem i poszukiwaczem dawnego materiału otwiera się bardzo mało znany obszar, którego centralne miejsce muszą zająć zdeponowane na dnie archiwów dokumenty (zwłaszcza z zakresu piśmiennictwa o charakterze prywatno-użytkowym). Dzięki zdobyczom współczesnej technologii stają się one łatwiej dostępne. Wreszcie, trzeba zwrócić uwagę na teksty jednostek, dla których polszczyzna była językiem drugim. Jest to zagadnienie właściwie zupełnie nieznanne w rodzimych badaniach z zakresu socjolingwistyki historycznej.

Źródła

- AD – *Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jeans Sobieski III du nom.* T. 1–2. Wydał Henry Desbordes (autor F. P. Dalairac). Amsterdam 1699.
- AHM – *Archiwum historii mówionej* <<http://www.audiohistoria.pl/web/>>, dostęp: 15.12.2019.
- LM – Maria Kazimiera d'Arquien de la Grange: *Listy do Jana Sobieskiego*. Oprac. L. Kukulski. Przekład J. K. Sell, L. Kukulski. Warszawa 1966.
- LS – Jan Sobieski: *Listy do Marysienki*. Oprac. L. Kukulski. Warszawa 1973.

Literatura

- Adams J. N. (2003): *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge.
- Amsler M. (2012): *Affective Literacies. Writing and Multilingualism in the Late Middle Ages*. Turnhout.
- Azeroual S.-A. (2016): *Bilinguisme et plurilinguisme dans l'éducation anglaise au XVIe siècle.* „Hypothèses” 19, s. 309–320. Online : <<https://www.cairn.info/revue-hypotheses-2016-1-page-309.htm>>, dostęp: 15.12.2019.
- Backvis C. (1958): *Quelques remarques sur le bilinguisme latino-polonais dans la Pologne du seizième siècle*. Bruxelles (polski przekład: Backvis C.: *Uwagi o dwujęzyczności łacińsko-polskiej w XVI wieku w Polsce*. [W:] Backvis C. (1975): *Szkice o kulturze staropolskiej*. Przeł. U. Dąbska-Prokop. Warszawa, s. 588–624.
- Bartmiński J. (2010): *Styl potoczny*. [W:] *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin, s. 115–134.
- Bibliografia (1981): *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*. Cz. II: *Słownictwo. Kontakty językowe*. Oprac. Z. Bukowcowa, M. Kucala. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Bibliografia (2003): *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*. Cz. IV: *1979–1993*. Oprac. Z. Bukowcowa. Kraków.
- Borawski S. (2000): *Wprowadzenie do historii języka polskiego*. Warszawa.
- Borawski S., Furdal A. (2003): *Wybór tekstów do historii języka polskiego*. Warszawa.
- Borowiec K. (2015): *Dwujęzyczność pisarza i tekstu na średniowiecznym Śląsku. Rekonesans*. [W:] *Staropolskie spotkania językoznawcze*. T. 1: *Jak badać teksty staropolskie?* Red. T. Mika, A. Straszczak-Robińska, O. Dramczewska. Poznań, s. 19–38.
- Brajerski T. (1965): *Ze składni tekstu makaronizowanego*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 5, s. 237–240.
- Cunha V. (2009): *Le plurilinguisme comme le procédé stylistique dans la poésie médiévale galicienne portugaise*. [W:] „Le plurilinguisme au Moyen Âge”. Paris, s. 79–93.
- Cybulski M. (red.) (2015a): *Wybór tekstów z dziejów języka polskiego. Do połowy XIX w.* Łódź.
- Cybulski M. (red.) (2015b): *Wybór tekstów z dziejów języka polskiego. Od połowy XIX w.* Łódź.
- Dąbrowska A. (2018): *Nauczanie polszczyzny jako języka obcego w historii języka polskiego*. „Język Polski” 2, s. 22–41.
- Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde*. Red. J. Cuq. Paris. (DDF).
- Dubisz S. (2002): *Język – historia – kultura (wykłady, studia, analizy)*. Warszawa.
- Folkierski W. (1925): *Kłopoty francuskiego autora XVII wieku z polszczyzną*. Kraków.
- Gadet F., Varro G. (2006): *Le «scandale» du bilinguisme*. „Langage et société” 2 (116), s. 9–28. Online: <<https://www.cairn.info/revue-langage-et-societe-2006-2-page-9.htm>>, dostęp: 12.12.2019.
- Grosjean F. (2018): *Être bilingue aujourd'hui*. „Revue française de linguistique appliquée” 2, XXIII, s. 7–14. Online: <<https://www.cairn.info/revue-francaise-de-linguistique-appliquee-2018-2-page-7.htm>>, dostęp: 12.12.2019.
- Hamers, J. Blanc M. (1983): *Bilingualité et bilinguisme*. Bruxelles.

- Huchon M. (1995): *Le plurilinguisme au XVIème siècle : Jeux et enjeux*. [W:] *Albineana, Cahiers d'Aubigné*, 6. Agrippa d'Aubigné et le plurilinguisme. *Journées d'études des 29–30 mai 1992*. Poitiers, Musée Sainte-Croix, s. 15–27. Online: <https://www.persee.fr/doc/albin_1154-5852_1995_num_6_1_1334>, dostęp : 14.12.2019.
- Kappler C., Thiolier-Méjean S. (red.) (2009): *Le plurilinguisme au Moyen Âge*. Paris.
- Klemensiewicz Z. (1985): *Historia języka polskiego*. T. 2. Warszawa.
- Krażyńska, Z., Mika T., Słoboda A. (2015): *Składnia średniowiecznej polszczyzny*. Cz. I: *Konteksty – metody – tendencje*. Poznań.
- Kukulski L. (1966): *Przedmowa. Wprowadzenie. Wstęp*. [W:] Maria Kazimiera d'Arquien de la Grange: *Listy do Jana Sobieskiego*. Oprac. L. Kukulski. Przekład J. K. Sell, L. Kukulski. Warszawa, s. 5–32.
- Kuraszkiewicz W. (1992): *Makaronizmy w Pamiętnikach Jana Chryzostoma Paska*. [W:] *Barok w kulturze, literaturze i języku*. Red. M. Stępień, S. Urbańczyk. Warszawa–Kraków, s. 101–108.
- Le Briz S., Veysseyre G. (red.) (2010): *Approches du bilinguisme latin-français au Moyen Âge: linguistique, codicologie, esthétique*. *Collection d'études médiévales de Nice*, 11. Turnhout.
- Lewaszkiwicz T., Rzepka W. R. (1978): *Uwagi o leksyce makaronicznej w tekstach polskich z XVII wieku*. „Z polskich studiów slawistycznych” 5, s. 271–277.
- Ligara B. (1987): *Galicyzmy leksykalne w listach Zygmunta Krasińskiego na tle wpływów francuskich w polszczyźnie XIX wieku (studium bilingwizmu polsko-francuskiego)*. Kraków.
- Ligara B. (2010): *Bilingwizm polsko-francuski Adama Mickiewicza. W stronę antropologii lingwistycznej*. „LingVaria” 2 (10), s. 141–170.
- Ligara B. (2011): *Dwujęzyczność twórców literatury polskiej jako problem badawczy historii języka*. „LingVaria” 1 (11), s. 165–178.
- Ligara B. (2014): *Bilingwizm w tekście zapisany*. Cz. II: *Wykładniki transkodowe. Gatunki*. „LingVaria” 2 (18), s. 139–174.
- Ligara B. (2018): *Badania bilingwizmu (i wielojęzyczności) wybitnych nosicieli języka w przestrzeni języka polskiego: nowa subdomena historii języka? [W:] Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*. Red. M. Pastuch, M. Siuciak, przy współpracy K. Wąsińskiej i W. Wilczek. Katowice, s. 97–108.
- Lipińska E. (2003): *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*. Kraków.
- Masłej D. (2020): *Jak rodził się średniowieczny tekst. Tak zwane Kazania augustiańskie w perspektywie historycznojęzykowej*. Poznań.
- Mika T. (2018): *Literacy as a Context of the Medieval Bible translations into Polish*. „Polonica” XXXVIII, s. 1–13.
- Miodunka W. (2003): *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*. Kraków.
- Moss A. (1994): *Being in Two Minds: The Bilingual Factor in Renaissance Writing*. [W:] *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis*. Red. A. Moss et al. Binghamton, NY. *Medieval & Renaissance Texts & Studies*, s. 61–74.
- Rzepka W. R., Walczak B. (1992): *Socjolekt szlachecki XVII wieku (próba ogólnej charakterystyki)*. [W:] *Barok w kulturze, literaturze i języku*. Red. M. Stępień, S. Urbańczyk. Warszawa–Kraków, s. 179–188.
- Schendl H. (2012): *Literacy, Multilingualism and Code-switching in Early English Written Texts*. [W:] *Language Mixing and Code-Switching in Writing. Approaches to Mixed-Language Written Discourse*. Red. S. Mahootian, M. Sebba, C. Jonsson. Nowy Jork, s. 27–43.
- Schendl H., Wright L. (2011): *Code-switching in Early English: Historical background and methodological and theoretical issues*. [W:] *Code-switching in Early English*. Red. H. Schendl, L. Wright. Berlin, s. 15–46.

- Skwarczyńska S. (1937): *Estetyka makaronizmu (próba postawienia zagadnienia)*. [W:] *Z zagadnień poetyki nr 6. Prace ofiarowane Kazimierzowi Wóycickiemu*. Wilno, s. 337–370.
- Stapor I. (2016): *Grafia dawnych czasopism Polonii brazylijskiej (na przykładzie Gazety Polskiej w Brazylii)*. „Poradnik Językowy” 2, s. 67–78.
- Szczepankowska I. (2004): *Studia nad polszczyzną epoki stanisławowskiej*. Białystok.
- Szydłowska-Ceglowa B. (1992): *Przemiany języka polskiego na emigracji. Mechanizmy i tendencje*. [W:] *Polonia w Europie*. Red. B. Szydłowska-Ceglowa. Poznań, s. 177–208.
- Taszycki W. (1969): *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku*. Warszawa.
- Trotter D. A. (red.) (2000): *Multilingualism in Later Medieval Britain*. Cambridge.
- Umińska-Tytoń E. (2012): *Polszczyzna dziewiętnastowiecznych salonów*. Łódź.
- Urbańczyk S. (1967): *Polszczyzna Marysieńki Sobieskiej*. „Język Polski” XLVII, s. 168–173.
- Vidos B. E. (1960): *Le bilinguisme et le mécanisme de l'emprunt*. „Revue de linguistique romane” 24, s. 93–94. Online: <<https://www.e-periodica.ch/digbib/view?pid=rlr-001:1960:24#10>>, dostęp: 14.12.2019.
- Walczak B. (2014): *Trzy refleksje o dwujęzyczności*. „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 27, s. 181–191.
- Weinreich U. (1953): *Languages in Contact*. Berlin–Nowy Jork.
- Woźniak E. (2019): *Czego Zenon Klemensiewicz nie napisał o języku polskim w dwudziestoleciu międzywojennym, czyli dlaczego potrzebne jest nowe opracowanie dziejów polszczyzny w latach 1918–1939?* „LingVaria” 2 (28), s. 95–105.
- Zarębski R. (2019): *Bilingwizm polsko-francuski w perspektywie diachronicznej – stan badań i postulaty badawcze*. „Poradnik Językowy” 4, s. 7–20.